

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 20.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

ВІКТОР ГІГÓ.

КЛЬОД ГЕ.

ПЕРЕКЛАВ

Е. ТИМЧЕНКО.

У Львові 1901.

C. R. Bibl. Univ. Leop.

66764

PR

ОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
ІМ. К. БЕДНАРСЬКОГО.

20

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 20.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

ВІКТОР ГІГ'О.

КЛЬОД ГЕ.

ПЕРЕКЛАВ

Е. ТИМЧЕНКО.

У ЛЬВОВІ 1901.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під варядом К. Беднарського.

КЛЬОД ГЕ.

Сім чи вісім літ тому жив у Парижі бідний робітник, — Кльод Ге його звали. Мав він собі дівчину, що була йому коханкою, мав і дитину від неї. Я кажу так, як воно було, а вже читачі най собі збирають мораль у міру того, як факти сїяти муть її на дорозі. Робітник він був дотепний, меткий і розумний; дуже його скривдило виховання, але добре пожалувала природа; не вмів він читати, але вмів думати.

Було в зимі; роботи нема. Ні вогню, ні хліба в хатині. Чоловік, дівчина й дитина зазнали холоду й голоду. Чоловік украв. Я не знаю ні того, що він украв, ні того, де він украв. Одно знаю, що з тої крадіжки було на три дні хліба й тепла для жінки й дитини, і на п'ять років в'язниці для чоловіка.

Чоловіка заслано відбувати свій термін до центральної тюрми Клервб. Клервб, абацтво, з якого зроблено бастілію*), келія, в якій зроблено казню, віттар, із якого зроблено катівницю. Коли в нас мова про поступ, то власне так деякі люде його розуміють і виконують. Отсе зміст, який вони вкладають у се слово.

Ходім далї.

Прибувши там, його завдано до тюрми на ніч, і до робітні на день. Що до робітні, то їй я не даю догани.

Кльод Ге, не що давно чесний робітник, а тепер злодій, був особа гідна і поважна. Він мав високе чоло, — вже у зморщках, хоч ще й був молодий — трохи сивого волося, що губило ся в чорних пасмах, лагідні очі, що глибоко сиділи під навислими рівною дугою бровами, відкриті ніздрі, підбороддя наперед, губа погордлива. Се була гарна голова. Погляньмо, що з неї зробило суспільство.

Він рідко говорив, не часто розкладав руками, мав щось владного в цілій своїй особі, що примушувала до послуху;

*) Стародавня державна тюрма в Парижі; Парижане її розбурили 14 липня 1789 року.

обличчя замислене, більше поважне, як мучениче. А про те він мучив ся.

В будинку, де замкнено Кльода Ге, був директор робітень; се такий служебник, як звичайно по вязницях; він разом скидає ся і на підтюремного і на крамаря, він приказує робітникови і разом із тим страхає вязня, він дає струмент до рук і заліза на ноги. І сей був із такого ж гурту; людина неговірка, туга, покірна своїм думкам; людина, що ніколи не поступала ся своєю повагою: зрештою, при нагоді, добрий товариш, добрий старший, веселий і навіть жавтівливий; більше тугий, як твердий; не розумував ні з ким, навіть із собою; певно, добрий батько, добрий чоловік, що в нього головна річ обовязок, а не чеснота; одним словом, ні лихий, ні злий. Він був із тих людей, що не мають нічого бривнячого, пружистого, що складені з безвладних молекул, що не дають голосу, ні коли їх ударить яка думка, ні коли торкне яке почуття, з тих людей, що мають холодний гнів, понуру ненависть, запал без зворушення, що беруть ся вогнем не нагріваючись, без жадної здібности теплової; про них сказав би, що вони наче з дерева зроблені: палають із одного кінця і холодні з другого. Головна риса вдачі сеї

людини була упертість. Він гордий був із своєї упертости і рівнав себе до Наполеона. Але се не що, як оптична омана. На ній завело ся сила людей, що на певному відступі їм упертість видає ся за волю і сьвічка за зорю. Коли ся людина було припряже те, що вона зве своєю волею, до чого будь, то було пробоем піде, аби доконати того, що залізло їй в голову.

Оттакий саме й був директор робітень у центральній вязниці Клерво. От із чого було зроблене кресало, яким суспільство що-дня било по вязнях, щоб викресати іскри.

Іскра, що подібні кресала вибивають із таких кременів, часто запалює пожежу.

Ми сказали, що раз прибувши до Клерво, Кльод Ге був зачислений в робітні і поставлений до роботи. Директор спізнав ся з ним, визнав його за доброго робітника і поводив ся з ним добре. Одного дня навіть, будши в доброму гуморі і побачивши, що Кльод Ге дуже зажурился — бо сей чоловік завжди думав про ту, яку звав своєю жінкою — він йому розповів, щоб розважити й потїшити, що нещасна зробила ся потаскухою. Кльод спитав зимно, що стало ся з дитиною. Невідомо.

Минуло кілька місяців і Кльод привик до в'язничного сопуху і, здавалося, ні про що вже не думав. Певна сувора ясність, властива його вдачі, знову взяла своє.

Майже коло цього часу Кльод узяв давню силу над усіма своїми товаришами. Наче за якоюсь мовчазною згодою і без того, щоб хто знав і чому се так, навіть він сам, усі ті люде радили ся з ним, слухали його, дивували ся на нього і наслідували його: се найвищий ступінь подиву. Не аби-яка заслуга була впокорити собі всі ті непокірні натури. Ся влада прийшла йому негадано й небажано. Се від погляду його очей залежало. Око людини — се вікно, крізь яке видно думки, що снують їй у голові.

Поставте людину, що має мислі в голові, між людей, що не мають їх; мине певний час і по закону необорного притягу всі темні голови будуть тяжити покірно і з пошаною до світлої голови. Є люде-залізо, і є люде-магнес. Кльод був магнес.

Не минуло й трьох місяців, як Кльод став душею, законом і порядком у робітні. Всі ті стрілки кружали на його цифербляті. Часом він сам мусів сумнитись,

чи він король чи вязень. Се був наче папа в полоні зі своїми кардиналами. І наслідком цілком природної реакції, якої вплив відбував ся на всіх ступнях, його ненавиділи тюремники, бо любили вязні. Се раз-у-раз так. Популярність завжди йде в парі з неласкою. Любов невільника завжди подвоює ся ненавистю пана.

Кльод Ге був великий їдець. Така вже була властивість його будови. Він мав такий шлунок, що наїдку на двох звичайних людей ледве вистачало йому на день. Князь де-Катаділля мав таку саму хіть до їжі і сьміяв ся з того. Але що було приводом до веселоців князеви, ірандови іспанському, що мав пятьсот тисяч баранів, те саме — тягар для робітника і нещасте для вязня.

Кльод Ге, як був на волі, то робив цілий день на своєму горищі, заробляв на чотири фунти хліба і поживав їх. Кльод Ге у вязниці робив цілий день і діставав за свою працю незмінно півтора фунта хліба і чверть фунта мяса. Пайка завжди однакова. Кльод звичайно голодував у вязниці Клервó. Він голодував, от і все. Голодував мовчки. Така була його натура.

Одного дня Кльод з'ївши свою злиденну порцію, взяв ся до ремества, гада-

ючи вгомонити голод роботою. Інші в'язні весело уминали своє. Один парубок, блідий, білий і кволий, прийшов і став біля него. Він тримав у руці свою пайку, до якої ще не торкав ся, і ніж. Стоячи біля Кльода він наче хтів забалакати і не сьмів. Сей парубок, його хліб і мясо, драгували Кльода.

— Чого тобі треба? — нарешті спитав він грубо.

— Чи не станеш ти мені в пригоді? — відказав несьміло парубок.

— Чим? — сказав Кльод.

— Чи ти б не поміг мені зїсти се? На мене багато.

Сльоза викотила ся з гордого ока Кльодового. Він узяв ніж, розділив парубковн пайку рівно на двоє, взяв одну і почав їсти.

— Спасибі, — сказав парубок. — Коли хочеш, ми так ділити мемось що дня.

— Як тебе звати? — спитав Кльод Ге.

— Альбен.

— За що ти тут? — поспитав Кльод.

— Я вкрав.

— І я теж, — сказав Кльод.

Вони справді ділили ся так що-дня. Кльодові було тридцять і шість років, а

часом він виглядав на п'ятьдесят, така строга була його звичайна подоба. Альбенови було дваццять, а йому можна б дати сімнаццять, так невинно дивився сей злодій. Тісна приятельська зашла між сих двох людей, більше приятельська батька до сина, як брата до брата. Альбен був ще майже дитина; Кльод був сливе дід.

Вони робили в одній робітні, спали під одним перекотом, проходжувались в одному дворіку, їли один шматок. Кожен із двох приятелів був цілим світом для другого. Здавалось, вони були щасливі.

Ми вже згадували про директора робітень. Сей чоловік, якого зненавиділи в'язні, часто мусів, щоб привести їх до послуху, удаватись до Кльода Ге, якого вони любили. Не раз бувало, що неурядова повага Кльода Ге ставала в пригоді урядовій повазі директора, коли треба було заповігати бунтові або ворохобні. Справді, щоб спинити в'язнів, десять слів Кльодових ставало за десять жандармів. Кльод часто густо робив свою прислугу директору. Тим то директор і ненавидів його цілим серцем. Він заздрив був на сього злодія. Він ховав на дні душі потайну ненависть, завидливу, неблагану, проти

Кльода, ненависть господаря по праву до господаря на ділі, влади сьвіцької до влади духовної. Се найгірша ненависть.

Кльод дуже любив Альбена і байдужé був до директора.

Одного ранку, тоді саме як ключники переводили вязнів по двоє зі спальні до робітні, дозорець гукнув Альбена, що стояв побіч Кльода, і сказав, що директор кличе його до себе.

— Що їм від тебе треба? — каже Кльод.

— Не знаю, — каже Альбен.

Дозорець повів Альбена.

Минув ранок, Альбен не вертав до робітні. Під обіди Кльод гадав, що знайде Альбена в дворику. Альбена не було і в дворику. Вернули до робітні, Альбен не показував ся в робітні. Так минув день. У вечір, як повідводжено вязнів до їх спалень, Кльод шукав там Альбена очима і не бачив його. Здавалось, він тоді дуже мучив ся, бо звернув ся до сторожа, чого не робив ніколи.

— Чи не занедужав Альбен? — сказав він.

— Ні! — відповів сторож.

— Чого ж його нема сьогодні? — поспитав Кльод.

— А! — сказав недбало ключник — того, що його перенесено на инше мешкання.

Сьвідки, розповідаючи пізнійше про сю розмову, завважали, що при сій відповіді рука Кльодова, що несла сьвічку, злегка затремтіла. Він відказав спокійно:

— Хто видав сей розказ?

Сторож відповів:

— Пан директор.

Завтра минуло як і сьогодні, без Альбена.

У вечері, тоді як кінчали ся роботи, директор прийшов до робітні зробити свій звичайний обхід. Побачивши його Кльод ще здалека зняв свою грубу лянну шапку і застібнув сіру курту, сумну лїберію Кларвó, се тим, що у вязницях склала ся думка, що курта з пошаною застїбнена повертає ласкавість у старших; ото він стояв із шапкою в руці край свого ослона чекаючи на директора, коли той перейде. Директор перейшов.

— Пане! — сказав Кльод.

Директор спинив ся і напів повернув ся.

— Пане, — знову сказав Кльод — чи правда, що Альбена перенесено десь інде?

— Так! — відповів директор.

— Пане, — мовив далі Кльод — мені треба Альбена, щоб жити.

І додав:

— Ви знаєте, що мені мало наїдку з тої пайки, що дає ся, а Альбен ділив зі мною хліб.

— Се його річ! — сказав директор.

— А чи ж не можна, пане, перенести Альбена в сей виділ, де я?

— Не можна. Така вже постанова.

— Від кого?

— Від мене.

— Пане директоре, — відказав Кльод — се життя або смерть для мене, і се залежить від вас.

— Я ніколи не беру назад своїх постанов.

— Пане, хіба ж я вам зробив що?

— Нічого.

— Так чому ж, — каже Кльод — ви мене розлучаєте з Альбеном?

— А тому! — каже директор.

Давши таке пояснення, директор пішов далі.

Кльод спустив голову і не відказав нічого. Бідний лев у клітці, якому віднято його собаку.

Ми мусимо сказати, що трохи хоробливий ацетит вязня зовсім не минув ся з журби від тої розлуки. Зрештою здавалось, що він ні в чому не змінив ся так, щоб було знати. Він не говорив про Альбена нікому з товаришів. Підчас відпочинку він проходжував ся сам у дворіку і голодував. Нічого більше.

Тим часом, хто його добре знав, постерігали щось непевного і хмурого, що збирало ся що-не-день на його обличчі, хоч він був і лагіднійший, як коли.

Дехто бажав поділити з ним свою пайку; він усміхаючись відмовляв.

Що вечера, від тоді як директор дав йому пояснене, він чинив щось недоладного, що дуже було дивно від людини такої поважної. В ту хвилину, як директор певної години робив свій звичайний обхід і переходив поуз Кльодів варстат, Кльод підводив очі і дивив ся на його пильно, а потім промовляв голосом повним туги і гніву, що подібний був разом до прохання й погрози, тільки сї два слова: „А Альбен?“ Директор удавав ніби не чує і відходив здвигаючи плечима.

Даремно ся людина здвигала плечима, бо всім, хто дивив ся на сї дивні сцени, очевидно було, що Кльод Ге щось на-

думав собі. Вся вязниця чекала турбуючись, що то вийде з сеї боротьби між упертістю і рішучістю.

Виявилось, що якоесь раз Кльод сказав директорови: „Слухайте, пане, віддайте мені мого товариша. Ви зробите добре, запевняю вас. Завважте, що я вам се кажу“.

Другим разом, у неділю, як він був у дворику і сидів на камені непорушно кілька годин, в одній поставі, спершись ліктем на коліна і взявши голову в руки, вязень Фает наблизивсь до його і закричав йому сьміючись:

— Що ти там у чорта робиш, Кльоде?

Кльод помалу підвів свою строгу голову і сказав:

— Я суджу когось.

Одного вечера нарешті, 25 жовтня 1831 р., в ту хвилину, як директор робив свій обхід, Кльод роздушив під своєю ногою скло з годинника, що був знайшов у ранці в коритарі. Директор спитав, що брязнуло.

— Се нічого, — сказав Кльод — се я. Пане директоре, віддайте мені мого товариша.

— Неможливо! — сказав добродій.

— А про те треба — сказав Кльод голосом низьким і твердим; і подивившись директорови в очи додав:

— Поміркуйте. Ми маємо сьогодні 25 жовтня. Даю вам речинець до 4 падолиста.

Сторож завважив пану директорови, що Кльод страхає його і що за се його можна до темної.

— Жадної темної, — сказав директор усміхаючи ся зневажливо. — Треба бути добрим до сих людей!

Другого дня вязень Перно́ приступив до Кльода, як той ходив собі замислившись осторонь вньших вязнів, що пустували в маленькому чотирокутнику сонця на другому краї двору.

— Чим ти, Кльоде, зажурив ся?

— Я боюсь, — каже Кльод — що б часом не скоїлось яке лихо сьому доброму пану директорови.

Від 25 жовтня до 4 падолиста повних девять день. Кльод не мвнув жадного дня, щоб не нагадати директорови, як той переходив поуз його, що йому де-далі стає важче з того, що нема Альбена. Директор, знудившись тим, раз завдав його до темної на двацять і чотири годни, бо

намагане Кльодове здалось йому занадто настирним.

Ото і все, на що здобув ся Кльод.

Настало 4 падолиста. Того дня Кльод прокинув ся /з лицем ясним, якого ніхто не бачив у його від тоді, як рішинець пана директора розлучив його з приятелем. Вставши, він понишпорив у чомусь подібному до білої скриньки, що стояла коло його ліжка у ногах, і де лежало кілька його лахманів. Він звідти витяг пару маленьких ножиць. Ті ножиці та розрізнений том Еміля, були одинокою річчю, що йому лишила ся від жінки, яку він кохав, від матери його дитини, від його маленького, колись щасливого, господарства. Дві річи непотрібні Кльодови; ножиці могли здатись тільки жінці, книжка письменному. Кльод не вмів ні шити, ні читати.

Переходячи старий побілений вапном манастир, що служив за гульбище у замку, бо відправа там не відбувалась, він наблизив ся до засудженця Феррарі, що дивив ся уважно на величезні віконні штаби. Кльод тримав у руці маленькі ножиці; він їх показав Феррарі, кажучи: — Сього вечера я переріжу отсі штаби сими ножицями.

Феррарі не ймути віри, засьміяв ся, і Кльод теж.

Сього дня рано він працював пильнійше, як звичайно; ніколи він не робив так швидко і так добре. Здавало ся, він поклав скінчити конче вранці солом'яний бриль, за який йому з гори заплатив чесний міщанин із Труа́, д'Брессіе́.

Незадовго перед полуднем він спустив ся, маючи якусь потребу до столярні, що була в першому поверсі, під поверхом, де він працював. Кльода й там любили, як скрізь, але він рідко туди вступав. Тим то всі скрикнули:

— Ба! ось Кльод!

Його обступили. Се була врочиста оказія. Кльод бистро кинув оком по залі. Жадного дозорця там не було.

— Хто б мені позичив сокири? — сказав він.

— На яку річ? — спитали його.

Він відказав:

— Щоб забити сього вечера директора робітень.

Йому подано кілька сокир на вибір. Він узяв найменчу, але найгострішу; сховав її за пояс і вийшов. Там було двацять і сім вязнів. Він їм не наказував мовчати, але жаден не зрадив його.

Вони про те навіть не балакали з собою.

Кожен чекав, що воно буде. Справа була страшenna, але ясна і проста. Жадної запутанини. Кльода не можна було ні радити, ні зрадити.

Годину згодом він надійшов до одного молодого засудженця, лїт шіснайцяти, що ловив габи на гульбищу і порадив його, щоб він навчив ся читати. Сеї хвилини арештант Фаєт приступив до Кльода і спитав його, якого се чорта він сховав за поясом? Кльод сказав:

— Се сокира, щоб забити сього вечера пана директора.

І додав:

— Хиба видко?

— Трохи — каже Фаєт.

Решта дня минула як звичайно. О сьмій годинї у вечір замкнено вязнїв, кожен гурт у призначенїй йому робїтнї; дозорці вийшли з робочих заль, як се бувало звичайно, щоб повернути ся після директорового обходу.

Кльод Ге з товаришами по реместву теж був замкнений в своїй робїтнї.

Тодї відбула ся в сїй робїтнї надзвичайна сцена, сцена не без величности і не без жаху, вдина в такому родї, якої б

жадна історія не могла оповісти. Там було, як се навіпісля виявило слідство: вісімдесять і два злодії, лічучи між ними й Кльода, що судили директора.

Іно що дозорці покинули їх, Кльод став на своїм ослоні і оголосив усім у хаті, що має дещо сказати. Все заніміло.

Тоді Кльод підніс голос і сказав:

— Ви знаєте, що Альбен був мені брат. Мені замало того, що дають тут їсти. Навіть купуючи самий хліб на ті малі гроші, що я заробляю, мені мало. Альбен ділив зі мною свою пайку; з початку я його любив за те, що він мене годував, далі за те, що він мене любив. Директор розлучив нас. Йому нічого не було з того, що ми собі вкупі, але він лиха людина, йому любо мучити. Я його просив вернути Альбена. Ви бачили, він не хтів. Я йому дав речинець до 4 падолиста, щоб він мені віддав Альбена. Він мене завдав до темної за те, що я казав се. Але я за той час судив його і засудив на смерть; ми маємо 4 падолиста. За дві годині він прийде робити свій обхід. Я вас завідомляю, що забю його. Ви маєте що на се сказати?

Всі мовчали.

Кльод почав знову. Він мовив, здавалось, надзвичайно проречисто, що зрештою була природна річ для його. Він виголосив, що добре знає, що йде на насилля, але не гадає, щоб то була його причина. Він запевняв вісімдесят і одного злодія, що його слухали:

що він був у примусовім положеню;
що часом опиниш ся в такому куті,
що в своїй справі сам мусиш бути за суддю;

що справді він не міг узяти життя директорови, не віддавши свого власного, але він уважав за добре віддати своє життя за справедливу річ;

що вже два місяці він про се міркує і добре розміркував;

що, на його думку він не уносить ся злобою, але наколи б він помиляв ся, то благає, що б звернули на се його увагу;

що він чесно викладає свої доводи справедливим людям, що його слухають;

що затого він убе пана директора, але коли хто має зробити йому відпір, він ладен вислухати того.

Один тільки голос зняв ся, і сказав, що перш, як забити директора, Кльод повинен стрібувати ще раз побалакати з ним і вблагати його.

— Се правда — сказав Кльод — і я се зроблю.

На великих дзвігарах ударила осьма година. Директор повинен був прийти о девятій.

Як тільки сей дивний касаційний суд наче б то затвердив вирок, що видав Кльод, то Кльод знов повеселійшав. Він поклав на стіл усе те, що було в його з хустя і одежі, вбоге лахмітте вязня, і покликавши по черзі тих товаришів, яких любив найбільше по Альбенови, пороздавав їм усе; собі лишив лише пару маленьких ножиць.

Потім він поцілував ся з усіми. Де-хто плакав; він усьміхав ся до них.

Сеї останньої години були хвилі, коли він балакав так спокійно і навіть весело, що де-хто з товаришів потай сподівався, як се вони казали пізнійше, що він може покине свою думку. Він раз жартом навіть погасив одну з тих небагато свічок, що блимали в робітні, подумом своєї ніздрі, бо він мав негарні звички з виховання, і вони заважали його природній гідности частійше, ніж би треба. Але годі було, щоб сей давній уличник часом не відгонив паризьким рівчаком.

Він постеріг одного молодого, блілого засудженця, що пильно дивив ся на його і тремтів, певно чекаючи на те, що побачить.

— Ну, хлопче, сміліще! — сказав йому тихо Кльод — се річ одної хвилини.

Пороздававши своє добро, попрощавшись із усіма і стиснувши всім руки, він перепинив неспокійні балачки, що де-не-де було чути по темних закутках робітні і гукнув, щоб усі взяли ся до роботи. Всі послухали ся мовчки.

Робітня, де се діялось, була подовгаста зала, довгий рівнобіжник із вікнами на довших стінах і двома дверима, одні напроти других із обох кінців. Варстатів були розстановлені пообіруч коло вікон, основи торкали ся муру під простим кутом, і просторінь, що була вільна між двох рядів варстатів, творила наче довгу доріжку, що просто лежала від дверей до дверей і таким чином перерізувала всю залю. Сею довгою і досить вузькою доріжкою директор мав перейти роблячи свій обхід; він мусів увійти південними дверима і вийти північними, подивившись на право й на ліву. Звичайно він робив сей перехід швидко і не спиняючись.

Сам Кльод знову сів на своєму ослоні і взяв ся до роботи, як Жак Клеман*) брав ся колись до своєї молитви.

Всі чекали. Хвилина наближалась. Коли се почув ся дзвоник. Кльод сказав:
— Се перед-бій.

Тоді він устав, порейшов повагом частину залі, і спер ся ліктем на риг першого варстату, коло входових дверей. Його вид був цілком спокійний і добродушний.

Вдарила девята година. Двері відчинились. Директор увійшов.

Хвилина — і в робітні все завмерло. Директор був сам, як звичайно.

Він вступив веселий, задоволений, і не бачив Кльода, що стояв ліворуч дверей, сховавши праву руку в штанах. Він минув швидко перші варстати, піднявши голову, жуючи слова і кидаючи там і сям свій банальний погляд, не завважуючи, що очі всі із цілої залі були прикуті до одної страшної думки.

Коли се він раптом повернув ся, здивований, бо почув ходу за собою. Се був

*) Жак Клеман, домініканський чернець, що забив Генріха III року 1589.

Кльод, що йшов за ним мовчки кілька хвиль.

— Що ти там робиш? — сказав директор, — чому ти не на своєму місці?

Там людина вже більше не людина, але собака, до неї кажуть „ти“.

Кльод Жебрак відказав із пошаною.

— Тому, що маю балакати до вас, пане директоре.

— Про що?

— Про Альбена.

— Ще! — каже директор.

— Завжді! — сказав Кльод.

— А так! — відказав директор ідучи далі — тобі ще мало двацять і чотири години темної?

Кльод, усе йдучи в слід йому, відказав:

— Пане директоре, віддайте мені товариша.

— Неможливо.

— Пане директоре — сказав Кльод голосом, що злагіднив би демона — я вас благаю, посадіть Альбена зі мною, ви побачите, як я добре робити му. Ви вільні, се вам байдуже, ви не знаєте, що то приятель; але я, я маю тільки чотири стіни своєї вязниці. Ви можете піти і прийти; а я маю тільки Альбена. Віддайте мені

його. Альбен мене годував, ви се добре знаєте. Скажіть тільки „добре“. Що вам значить, коли в тій самій казні буде людина, що зве ся Кльод Ге і друга, що зве ся Альбен? Се ж так просто. Пане директоре, мій добрий пане! Богом сьвятим заклинаю вас!

Кльод може ніколи не промовляв так багато до тюремника. Після того зусилля, втомившись, він чекав. Директор відказав нетерплячим жестом:

— Неможливо. Я вже сказав. І не нагадуй мені сього більше. Ти мені докучаєш.

Поспішаючи він прискорив ходи. Кльод також. Так перемовляючись вони прийшли обидва до вихідних дверей; вісімдесять злодіїв дивило ся й слухало, затаївши дух.

Кльод стиха торкнув ся руки директора.

— Але бодай нехай я знати му, за що я засуджений на смерть? Скажіть мені чому ви його розлучили зі мною?

— Я вже тобі сказав, — відповів директор — тому.

І повернувшись плечима до Кльода він простяг руку до клямки виходових дверей.

На відповідь директора Кльод відступив на крок. Вісімдесять статуй, що були там, побачили, як його права рука витягла зі штанів сокиру. Ся рука піднялась і не встиг директор крикнути, як три удари сокирою, страшно сказати, зроблені в ту саму розколину, розломили йому череп. Тої хвилі, як він упав навznak, четвертий удар перетяв йому лице; але в запалі, який годі було раптом спинити, Кльод їе розсік йому праве стегно п'ятим непотрібним ударом.

Директор був мертвий.

Тоді Кльод кинув сокиру і закричав: „Тепер другому!“ Другий, се був він. Бачили, як він витяг із своєї куртки маленькі ножиці „своєї жінки“ і встромив собі в груди, а нікому й на думку не спало спинити його. Лезо було коротке, груди глибокі. Він зо двадцять разів штуркав себе ними, покрикуючи: „Прокляте серце, чи ж я не найду тебе?“ і нарешті впав купаючись у крові, зомлівши на смерть.

Хто з двох був чия жертва?

Коли Кльод прийшов до пам'яті, він був у ліжку, покритий хустем і бандажами; його добре пильнували. В головах йому стояли добрі сестри-жалібниці і ще

до того слідчий суддя, що складав протокол і питав його з великим інтересом: „Як ся маєте?“

Він утратив багато крові, але ножиці, якими він бажав заподіяти собі смерть, зле виповнили свій обов'язок; жаден штих, що він собі зробив, не був смертельний. Смертельні були тільки рани, що він зробив пану директорови.

Допити почали ся. Його питано, чи се він забив директора робітень вязницї Клервó? Він відказав: „Так“. Його спитали, за що? Він відказав: „За те“. Зрештою по якімсь часі рани його запалились; горячка мордувала його і він трохи не вмер.

Падолист, грудень, січень і лютий минули в доглядї за ним і в слідстві; лікарі і судді товпились коло Кльода; одні гоїли йому рани, другі споружали на нього ристованне. Коротко кажучи, 16 марта 1832 року вже зовсім одужавши, він з'явив ся перед карним судом в Труа́. Ціле місто збігло ся на розправу.

Кльод добре виглядав на суді. Чисто виголений, з непокритою головою, в невеселій, сірій, двох відтінків одежі „клервоських“ вязнів.

Королівський прокурор обставив залю всіми багнетами з околиці, „щоб, як сказав суддям, спиняти всіх злочинців, що мусять бути свідками в сій справі“.

Коли почала ся розправа, зайшла дивна трудність. Жаден із свідків того, що стало ся 4 падолиста, не бажав свідчити на Кльода. Президент грозив їм своїм дисциплінарним правом, але все дарма. Тоді Кльод промовив, щоб вони свідчили, і всім розв'язав ся язик. Вони сказали те, що бачили.

Кльод слухав їх усіх із глибокою увагою. Коли хто забувшись, або з прихильности до нього минав факти, що свідчили на некористь винуватця, Кльод нагадував їх.

Від свідчення до свідчення пасмо фактів, які ми отсе розгорнули, розвинулись перед судом.

Була хвиля, коли присутні там жінки, плакали. Судовий пристав покликав засудженця Альбена. Се була його черга, щоб свідчити. Він увійшов, поточуючись; він ридав. Жандарми не могли запобігти, щоб він не впав у руки Кльода. Кльод підтримав його і сказав усьміхаючись королівському прокуророви: „Се злочинець, що

ділить свій хліб із тим, хто голодний". Потім він поцілував Альбена.

Ліста свідків вичерпалась, пан прокурор підвів ся і забрав голос такими словами: „Панове присяжні, суспільство похитнуло б ся аж до своїх підвалин, коли б справедлива кара минала таких великих злочинців як сей, що“ і т. д. За сею памятною промовою забрав слово Кльодів оборонепь.

Промови за і проти, кожна своєю чергою, проробили все те, що вони звичайно проробляють на тих перегонах, що звуть ся карними розправами.

Кльод гадав, що не все було сказано. Він підвів ся у свою колію і промовляв так, що не одна інтелїгентна особа вернула з суду до дому не тямлячи себе з подиву. Здавало ся, що сей бідний робітник більше речник, як убійця. Він говорив стоячи, голосом проникливим і дуже здержливо, з ясним оком, чесним і рішучим, з жестом майже все однаковим, але повним влади. Він казав речі, як вони були, просто, поважно, не побільшаючи, признав ся до всього, дивив ся в очи 296-му артикулови, і поклав свою голову під нього. Були хвилі високо-проречистого слова, що зворушувало натовп і перешептами на

вухо повторно розкочувалось по залї. Се справляло шелест; в протязї його Кльод переводив дух, кидаючи гордий погляд на присутних.

Иньшими моментами сей чоловік, що не вмів читати, був лагідний, звичайний, як письменний; а ще хвилинами скромний, помірний, ввічливий до суддїв, уважний, обережно ступаючи в дразливій частинї дискусїї.

Раз тільки він запалив ся гнївом Королївський прокурор у тїй промові, що ми не навели вповнї, завважив, що Кльод Ге забив директора робітень без свавілля і насильства, з боку директора, значить без зачіпки.

— Що! — закричав Кльод — я не був зачіплений! А, так! справді, се справедливо, я вас розумію. Пяна людина дав менї стусана, я її забиваю, я був зачіплений, ви менї робите ласку, ви посилаєте мене на галери. Але тут чоловік не паний, чоловік з повна розуму, душигь менї серце через чотири роки, понижув мене через чотири роки, коле мене жалом шпильки що-дня, що години, що хвилини, там, де й не сподїваеш ся того штику, і так цілих чотири роки! Я мав жінку, для якої вкрав, — він мене мордує сею жін-

кою; я мав дитину, для якої вкрав, він мене мордує сею дитиною; мені не доволі хліба, приятель дає мені його, він віднімає мені приятеля й хліб. Я прошу вернути мені мого приятеля, він мене садить до темної. Я йому, нишпорці, кажу ви, а він мені каже ти. Я йому кажу, що я мучусь, а він мені, що я йому докучаю. Тоді чого ж ви від мене хочете, що б я робив! Я його забиваю. Добре, я дивогляд, я забив сього чоловіка, я не був зачіплений, ви мені стинаєте голову. Робіть!

Дебати замкнено, президент зробив своє безсторонне й блискуче резюме. Він його закінчив так: „Ледаче життя; дивогляд справді; Кльод Ге почав із життя на віру з повією, потім украв, далі забив“. Все те було правда.

Саме перед тим, як присяжні мали йти до свого покою, президент спитав підсудного, чи не має він чого сказати про поставлені питання.

— Дрібничку, — сказав Кльод. — Ось що. Я злодій і забійник, я вкрав і забив. Але чому я вкрав, чому я забив? Поставте сі два питання поруч із иньшими, панове присяжні.

По чвертьгодинній нараді присудом дванадцяти Шампанців, що звалось їх

„панове присяжні“, засуджено Кльода Ге на смерть.

Правда на початку дебат де-хто з них завважив, що підсудний звав ся Ге*) і се на них справило глибоке вражіння.

Кльодови вичитано вирок; на нього він тільки й сказав:

— Добре. Але чого сей чоловік украв? чого сей чоловік забив? Ось два питання, на які вони не відповідають.

Повернувши до вязниці, він веселий повечеряв і сказав:

— Трийцять і шість років пережито.

Він не бажав подавати на касацію, але одна з сестер, що його доглядала, дуже за те просила його плачучи. Щоб її потішити він подав. Здавалось, він вагав ся до останньої хвилі, бо коли підписав своє подання на реєстрі реєстратури, то правний речинець — три дні — кілька хвилин перед тим минув.

Бідна вдячна дівчина дала йому кілька франків. Він узяв гроші і подякував. Тим часом, як його подання пішло на розгляд, Труаські вязні підмовляли його тікати і брали ся допомгти йому, але він на

*) Gueux значить нужденний, злиденний, жебрак і разом з тим ланець, ледарь, шахрай.

те не пристав. Арештанти кинули йому крізь кватиру гвіздок, шматок дроту і дужку з відра. Кожного з тих струментів було досить такій розумній людині, як Кльод, щоб перепиляти свої заліза. Він віддав дужку, дрiт і гвіздок сторожеви.

8-го червня 1832 року, сім місяців і чотири дні по вчинкови, о семій годині вранці, регістратор трибуналу увійшов у казню до Кльода і оповістив, що жити йому — одна година. Його подання відкинено.

— Ходімо! — сказав Кльод спокійно. — Я добре спав сеї ночі не гадаючи, що спати му ще краще прийдучої.

Здає ся, слова сильних людей мусять завжді набирати певної величності перед лицем смерти.

Првійшов піп, потім кат. Він був покірний проти попа і лагідний против ката. Він не відмовляв ні свого тіла, ні своєї душі. Він заховав цілковитий спокій душі. Поки його стрижено, хтось балакав у кутку про холеру, що загрожувала містови Труа.

— Що до мене, — сказав Кльод усміхаючись — мені нема чого лякати ся холери.

Зрештою він слухав попа дуже уважно, каючись багато і жалкуючи, що його не навчено віри.

На його прохання йому віддано ножиці, що ними поранив себе.

Там бракувало леза, що зломилось у його грудіх. Він просив тюремника, аби той послав від його сі ножиці Альбенови. Він сказав теж, що бажав би, аби до сього ще додано ту пайку хліба, що він мав з'їсти того дня.

Хто йому звязав руки, тих він попросив, щоб йому в праву руку положено пятифранкову монету, яку йому була дала сестра-жалібниця, єдину річ, що йому лишилася.

Три чверти на восьму він вийшов із тюрми, з усім звичайним сумним почтом стратенців. Він ішов пішки, блідий, устроївши очі в розпяття, що тримав піп, але йшов твердою ногою.

Сей власне день було вибрано для страти тим, що се був день базарний, і що б було як мога більше глядачів на їх дорозі; бо здає ся, ще не перевели ся у Франції пів дикі осади, де суспільство вбиває людину та ще й нахваляє ся тим.

Кльод вийшов на ристованне поважно, все дивлячись на розпятте Хри-

стове. Він хотів обняти поца, потім ката, дякуючи одному, прощаючи другого.

Кат відштовхнув його з лехка, як сказано в донесеню про страту. В ту хвилину, коли помічник ката прив'язав його до дошки гільтяни, він дав знак попови, щоб той узяв пятифранковика, який він держав у правій руці, і сказав до його:

— На бідних.

Саме тоді вдарило восьму годину; голос дзиґарового дзвону покрив його голос, і сповідник відповів йому, що не чує. Кльод почекавши посередку між двома ударами повторив лагідно:

— На бідних.

Ще не вибила восьма, і ся благородна і розумна голова впала.

Дивний вплив прилюдних страт! Сього самого дня, коли ще не обмита гільтяна стояла серед майдану, базаряне бентежили ся питанням за мито і трохи не розірвали акцизника. Знати, що ваші закони злагідняють варід!

Ми вважали за свій обов'язок розповісти подрібну історію Кльода Ге, бо, по нашому, всі точки сеї історії могли б служити заголовками в розділах книжки, де була б розв'язана велика задача народу

в дев'ятому віці. В с'їм визначнім житті є дві головні фази: перед упадом і по впадови, і під сими двома фазами, два питання: питання про вихованне і питання про карність; між сими двома питаннями — все суспільство.

Сей чоловік певно був із роду вдалий, ручий, добре обдарований. Що ж йому бракувало? Поміркуйте.

Отут велике завданне на пропорцію; хто його розв'яже, той зуміє вдержати універсальну рівновагу: Най суспільство робить завждї для особника стільки, скільки природа.

Побачте Кльода Ге. Без жадного сумніву, має він не дурну голову і добре серце. Але доля кидає його в суспільство так зле уряджене, що він допускає ся злодійства; суспільство кидає його до в'язниці так зле урядженої, що він кінчить забійством.

Хто справді винен?

Чи він?

Чи ми?

Строгі питання, пекучі питання; вони тепер усім мулять голову, всіх нас смикають за полу і одного дня зав'яжуть нам так дорогу, що треба буде просто

подивити ся їм у очі і дізнати ся, чого вони хочуть.

Коли бачиш на очі подібні факти, коли погадаєш, як сї питання дошкуляють, коли питаєш себе, про що власне думають наші державні керманічі, як що вони не думають про се.

Сойми що року тяжко заклопотані. Без сумніву, дуже велика річ видушувати синекури і звїмати гусїльницї з бюджету; дуже велика річ творити закони, що б я перебравшись жовніром, пішов патріотично на варту до дверей графа Льобб, якого не знаю і не бажаю знати, або змусив себе парадувати на площі Маринї, на втіху мого медяникаря, якого наставлено моїм офіцером.

Що сказав би сойм, як би серед тонких пересправ, коли міністерство часто дошкуляє опозиції, а опозиція міністерству, раптом із лав сойму або з трибуни публичної підвів ся хто-небудь і сказав такі серйозні слова :

— Замокнїть, ви що тут говорите, замокнїть ! Ви гадаєте, що ваша мова до речи ? Помиляєтесь. Ось в чім річ : правосуддя рік тому пошматувало колодачем чоловіка в Паме ; в Дїжонї воно зняло голову жінці ; в Парижі воно робить на ро-

гатках Сен-Жак нечувані страти. Се велика річ. Займіть ся сим, а потім уже сперечайтесь, чи іудзики національної гвардії повинні бути білі чи жовті, чи милозвучнійше слово безпечність, чи певність.

— Панове центру, панове правці й лівці, загал народу терпить. Чи ви його назвете республікою, чи ви його назвете монархією, нарід усе терпить, се факт. Нарід голодує, нарід приймає холод. Злидні його штовхають на злочин або на ледаче життє, се як до полу. Змилуйтесь над народом, якому каторга бере синів, дім розпусти — дочок. Ви маєте занадто вже каторжників, ви маєте занадто вже проституток.

— Що доводять сї дві болячки? Що тїло суспільне точить якась внутрішня хвороба.

— Ви зібрали ся на пораду коло ліжка хорого: займіть ся хворобою. Ви зле лічите сю хворобу. Вивчіть її краще. Коли вже ви й творите закони, то се тільки палїятиви, латанина. Половина ваших кодексів — рутина, друга половина — ходжене на помацки.

— Тавро було припіканнем, що гангренувало рану; се божевільна кара, що

до віку відзначала злочин на злочинцеві ! зробила з них двох приятелів, двох товаришів, двох нерозлучників.

— Каторга, се шкідливий наривний пластир, що знову дає всисатись у організм майже всій поганій крові, що був витяг, ще більше її зіпсувавши.

— Кара на смерть — варварська ампутація.

— Але тавро, каторга, кара на горло, три річи, що чіпляють ся одна за одну. Ви скасували тавро; коли ви льогічні, скасуйте решту.

— Розпалене залізо, куля і сікач гільотини, се три часті силльогізму. Ви відняли розпалене залізо, куля і сікач не мають більше зміслу.

— Зв'їміть сю стару криву драбину злочинів і кар, і переробіть її. Переробіть вашу карність, переробіть ваші устами, ваші вязницї, ваших суддів. Пристосуйте закони до звичаїв.

— Панове, на рік за багато голов стинає ся у Франції. Адже ви готові зробити ощадність, починайте з сього !

— Ви взяли ся касувати, скасуйте ката. Платнею вашим вісімдесяти катом ви заплатите працю шістьсот учителів народних.

— Погадайте про загал народній. Дітям школи, робітні дорослим!

— Чи ви знаєте, що Франція така країна в Європі, де найменше люде вміють читати? Як! Швайцарія вміє читати, Бельгія вміє читати, Данія вміє читати, Ірляндія вміє читати, а Франція не вміє читати! Се сором.

— Ходіть у остроги. Покличте перед себе всіх каторжників. Розгляньте один одному сих осудженців закону людського. Вирахуйте похил усіх сих профілів, полапайте всі ті черепи. Кожен із сих упалих людей має під собою свій звірячий тип; здає ся, що кожен із них є пересічного такого або такого звірячого роду з людськістю. Ось рись, ось кітка, ось малпа, ось каня, ось гиєна. Але за сї бідні зле зліплені голови перша вина без сумніву належить ся природі, а друга вихованню.

— Природа зле витесала, вихованє зле вигладила витесок. Зверніть ваші клопоти на сей бік. Дайте добре вихованє народови. Розвиньте як найкраще сї нещасні голови, щоб розум, що є в них, міг більшати.

— Народи мають череп добре або зле збудований з огляду на їх інституції.

— Рим і Греція мали високе чоло. Відкривайте як можна найбільше, лицевий кут народу!

— Вся сила речі в голові простого чоловіка. Ся голова повна добрих зародів. Що б вона дospelа і удосконалилась, уживайте до того що в найосейнійшого і найлагіднійшого в чесноті.

Забійник на великих шляхах, краще направлений був би найдобірнійшим громадянином у місті.

— Плекайте голову простого чоловіка, розрілюйте її, поливайте її, уплідняйте, осьвічуйте, ужиткуйте, і вам не буде потреби рубати її.

